

סקירת ספרים

קולות הקוראים: מעשה הקריאה בסביבה התקשורתית הרב ערוצית

חנה אדוני והלל נוסק, ירושלים: מאגנס, 2007, 199 עמודים

עוזי אלידע*

ספרם של חנה אדוני והלל נוסק, "קולות הקוראים: מעשה הקריאה בסביבה התקשורתית הרב ערוצית", הוא המחקר המקיף הראשון על תרבות הקריאה בישראל. מטרתו של הספר, הנשען על סדרת סקרים מאז 1970, היא לבחון את מהותה ואת השפעתה של פעילות הקריאה על החברה הישראלית בעשורים האחרונים.

בפתח הספר מציגים המחברים מספר מאפיינים של תופעת הקריאה. הם קובעים שהקריאה אינה אקט מופשט אלא סוג של עשייה הניתנת לתצפית. "מעשה הקריאה" נתפס כהליך תקשורתי מורכב המערב מחבר, טקסט וקורא. הקריאה היא אקט ייחודי, אינדיבידואלי, תלוי זמן ומקום ספציפיים ובלתי חוזר. עם זאת היא גם אקט קולקטיבי של קהילה פרשנית המתנסה בחוויה משותפת והמפתחת זהות קולקטיבית מובחנת. המושג "קריאה" קשור בטבורו למושג "אוריינות", סוג של יכולת קוגניטיבית, מנטלית ולשונית נרכשת המאפשרת לקורא לפענח טקסטים ולהבנות משמעות וזהות באמצעותם.

לנוכח תופעת הקריאה בישראל מציבים אדוני ונוסק כמה שאלות יסוד: מה מקומו של מעשה הקריאה כאקט קולקטיבי של קהילה פרשנית בעידן התקשורת הרב-ערוצית? איזה מקום תופס בימינו אקט הקריאה בישראל? מהם הרגלי הקריאה של הקהל הישראלי, ומהן העדפותיו הספרותיות? איזו משמעות

* ד"ר עוזי אלידע הוא מרצה בכיר בחוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה

(ouzi@com.haifa.ac.il)

מייחס קהל זה לפעילות הקריאה, ואילו שימושים הוא עושה בה? שאלות אלה נשאלות לנוכח ריבוי דפוסי הקליטה (צפייה, האזנה, גלישה) ולנוכח אופיו הבלתי יציב של קהל הקולטים, הנע במהירות מערוץ לערוץ. האם לנוכח השינויים הכלכליים, הטכנולוגיים והתרבותיים של השנים האחרונות אפשר לדבר כלל על קהילה פרשנית יציבה ומובחנת של קוראים, או שמא מדובר בקבוצה מפוצלת ונזילה שחבריה משתייכים בו-זמנית למספר קהילות קוראים הנמצאות בשינוי מתמיד?

בפרק הראשון בספר מציגים המחברים פריסה רחבה של תאוריות ומתודות בין-תחומיות לחקר תרבות הקריאה. המחברים מתייחסים לדיסציפלינות מגוונות: היסטוריה, סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, פסיכולוגיה, סמיוטיקה ותקשורת. הקריאה נתפסת כחלק ממערכת חברתית מורכבת, ולימודה מחייב תחילה את בחינת הקשר בין מעשה הקריאה ובין מערך מוסדות מו"ליים, פוליטיים, כלכליים וחינוכיים אגב התייחסות לתאוריות של ההיסטוריונים רוברט דרנטון ובנדיקט אנדרסון ולתאוריות של הפילוסוף יורגן הברמס ושל חוקרי התרבות ריצ'רד הוגרט ורימונד וויליאמס. הסדרה השנייה של התאוריות בוחנת את הקשר בין מעשה הקריאה ובין משתנים סוציו-דמוגרפיים אגב הישענות על התאוריה של סוציולוג התרבות הצרפתי פייר בורדייה (תאוריית ההביטוס, השדות התרבותיים וההון המשולש). הסדרה השלישית של התאוריות עוסקת בשימושי הקריאה ומתייחסת הן לתאוריות ולמתודות פונקציונליסטיות כמותיות של חקר שימושים וסיפוקים (פול לזרספלד ואליהו כץ), הן לתאוריות קליטה סמיוטיות (וולפגנג איזר, ג'ון פייסק, אומברטו אקו, סטנלי פיש) הן לתאוריות למידה של קריאה ככלי להבניית זיכרון וזהות (מוריס הלוואך, סטיוארט הל). הסדרה הרביעית של התאוריות בוחנת את השפעת הטכנולוגיה התקשורתית על הקריאה. רוב התאוריות הללו שייכות לתחום הדטרמיניזם הטכנולוגי מבית מדרשם של הרולד איניס, של מרשל מקלוהן ושל ניל פוסטמן.

אמנם הצגתן של תאוריות אלו בספר שלפנינו מרשימה, אולם לעתים היא מוגשת מהר מדי. לפרקים המחברים מאזכרים בחטף שם של חוקר מסוים בלי להסביר כהלכה אם ואיך הם מתכוונים לעשות שימוש בגישה כלשהי המיוחסת לו, או מדוע גישה זו אינה קבילה. לעתים אפשר למצוא גם טעויות. כך לדוגמה, בתחילת הפרק הראשון הם מציינים את ספרו של לוסין לפבר (Lefebvre) מ-1990. בפועל מדובר כאן בטעות. הספר המצוטט איננו חדש כלל ועיקר, אלא הוא מחקר קלסי פורץ דרך בתחום חקר התקשורת הכתובה שעקרונותיו נוסחו כבר בשנות הארבעים של המאה העשרים לא בידי לפבר אלא בידי לוסין פבר (Lucien Febvre). המחקר יצא לאור שנה לאחר מותו של פבר, ב-1958, בידי תלמידו, אנרי ז'ן מרטן (Febvre & Martin, 1958).

הטעות בשמו של פבר אינה מקרית. לצערנו התעלמו המחברים מאסכולה היסטוריוגרפית שתרמה תרומה מרכזית לחקר תופעת הקריאה ולמגמות התפתחותה. הכוונה לאסכולת ה"אנאל" הצרפתית, שלוסיין פבר נמנה עם מייסדיה ב-1929. העובדה שהמחברים התעלמו מאסכולה זו מצערת, מפני שקיימת בעברית סינתזה המציגה את תרומתה של אסכולת ה"אנאל" לחקר הספר והקריאה בין שנות הארבעים לשנות התשעים (אלידע, 1999).

כבר בשנות הארבעים התייחס פבר לקריאה כאל סוג של פרקסיס חברתי המוגדר והמעוצב בכלי התוכנה המנטליים הייחודיים לקבוצה נתונה באזור ובתקופה מוגדרים. במחקריו הציב מטרה מרכזית בפני חוקר הקריאה: להגדיר בתוך השלם החברתי את קהילות הקוראים השונות ולברוק את מצאי הקריאה שלהם במשך זמן ארוך דיו כדי להצביע על מגמות של שינוי או של המשכיות ברפואי ארגון הקריאה, בתכניה ובשימושיה. בין תלמידיו שהמשיכו את חקר תופעת הקריאה מאז שנות השישים ראוי לציין, לצד אנרי ז'ן מרטן (Martin), את מישל דה סרטו (De Certeau), שהיה הראשון לנסח את תאוריית תפיסת הקריאה כפרקסיס יצירתית, תאוריה שהופצה מאוחר יותר בעולם האנגלו-סקסי בידי ג'וזף פיסק, את פיליפ ארייס (Ariès), שעמד על השוני בין קריאה במרחב הציבורי ובין קריאה במרחב הפרטי והאינטימי, את פרנסואה פירה (Furet) ואת ז'ק אוזוף (Ozouf), חלוצי חקר תולדותיה של תופעת האלפביתיות, ולבסוף את רוז'ה שרטייה (Chartier), בעל הקתדרה לחקר הספר והקריאה ב"קולג' דה פרנס", שחקר את תופעת הקריאה העממית ושערך מאז שנות השמונים כמה ספרי סינתזה מרכזיים על תופעת הקריאה.

לצד אסכולת ה"אנאל" הצרפתית, גם אסכולת "קונסטנץ" הגרמנית, העוסקת משנות השישים של המאה העשרים בחקר תופעת הקריאה, לא זכתה לטיפול הולם. אמנם אדוני ונוסק מזכירים בחטף את ספרו של וולפגנג איזר (Iser), "מעשה הקריאה", שתורגם לאחרונה לעברית, אולם הם מתייחסים מעט מדי לתפיסת האסתטיקה של הקריאה ולתופעת "אופק הציפיות" של הקורא שפותחה בידי חוקרי אוניברסיטת קונסטנץ, ובעיקר בידי שותפו של איזר להקמת האסכולה, הנס רוברט יאוס (Jauss).

גם כשהמחברים מציינים אסכולה מוכרת כמו "אסכולת פרנקפורט", הם עוברים ביעף על תרומתה לחקר הקריאה. אמנם הם מאזכרים את הוורקהיימר ואת אדורנו כמייצגי האסכולה, אולם במקום אחר הם מתייחסים גם לעבודות של ליאו לוונטל (Lowenthal), של ולטר בנימין ושל יורגן ברמאס בלי לקשר חוקרים אלה לאסכולת פרנקפורט. בשל כך קשה להבין מהי תרומתה של אסכולת פרנקפורט לדורותיה לחקר הקריאה. גם לא ברור כיצד המונח "תעשיית תרבות" של אדורנו, המונח "השיעטוק המכני" של בנימין והמונח "המרחב הציבורי",

של הברמס קשורים זה לזה, וכיצד הם תורמים לפיתוח תאוריה ייחודית להסבר תופעת הקריאה.

בסוף הפרק הראשון ניסחו המחברים מודל משלהם לחקר הקריאה. מודל זה כמעט איננו מתייחס לשפע התאוריות שציינו המחברים, והוא נשען בעיקרו על הגישות הפונקציונליות והנאו-פונקציונליות של הקריאה. מטרת המודל המוצג כמכלול מעגלים קונצנטריים היא לבחון את הקשר בין תופעת הקריאה ובין שימושיה השונים (בידור, אסקפזם, השתתפות, הבניית זהות, העשרה והגשמה עצמית). לצד תאוריה זו המחברים משתמשים במספר מונחי יסוד מתאוריית השדות של בורדייה. הם משלבים מונחים אלו במטרה לבדוק את הקשר בין שדה הקריאה ובין מגוון שדות או מוסדות כלכליים, פוליטיים, תקשורתיים, חינוכיים, משפחתיים וכדומה.

בפרק השני המחברים עוסקים ברקע ההיסטורי של תופעת הקריאה בישראל. הם מציגים תזה מעניינת הבוחנת מעבר מפרקסיס של קריאת קודש לפרקסיס של קריאת חולין. המחברים מעוניינים לדעת כיצד השפיע תהליך החילון של מעשה הקריאה על הזהות הקולקטיבית הייחודית של קהל הקוראים הישראלי, קהל שלא היה קיים לפני מאה שנה.

פרק זה סובל משתי בעיות. הבעיה האחת היא היעדר מודל השוואתי לבחינת ייחודיותו של תהליך התפתחותה של תרבות הקריאה בישראל. מכיוון שבפרק הראשון לא הציגו המחברים מודלים למחקר היסטורי של תהליכי חילון הקריאה באירופה נוסח עבודות ה"אנאל" (ספרו של קרלו צ'יפולה, שאדוני ונוסק מצטטים, אינו יכול לשמש בסיס ללימוד תופעת חילון הקריאה, כי הוא ספר מיושן שכתבו חוקר שתחום התמחותו העיקרית היה היסטוריה כלכלית של אירופה), הם אינם יכולים לקבוע בפרק השני אם מדובר בתהליך ייחודי לעם היהודי-ישראלי.

אדרבה, מהיכרותנו את עבודות ה"אנאל" נאמר רק שאכן חילון הקריאה בישראל איננו תהליך ייחודי לעם היהודי. אמנם יש יסוד לטענת המחברים כאילו למרות תהליך החילון של הקריאה בארץ נשמר היחס המיוחד לספר וללימוד, אולם מגמות דומות מזוהות גם בקרב הקורא הצרפתי או הגרמני במאה ה-19. הספר החילוני באירופה שומר על ערכו ה"מאגי" בזכות אסטרטגיית "הכוכבות" של הסופר המקנה לו מעמד של גיבור-על (ותעיד על כך הלוויית הענק הלאומית שאורגנה לוויקטור הוגו ב-1885) ובזכות מדיניות עיצוב וגרפיקה נוסח זו של ז'ול הצל (Hetzl), המו"ל של ספרי ז'ול ורן, שהפיץ ספרים מרהיבים שכריכותיהם המצוירות נצבעו בצבעי זהב, כסף וארגמן. גם תהליך הקריאה בקול רם במרחב המשפחתי והציבורי באירופה של המאה ה-19 ותחילת המאה העשרים היה המשך לריטואל ההקראה: התפילה וההטפה בכנסיות.

הבעיה השנייה של הפרק השני היא היעדר מחקרים היסטוריים הבוחנים לעומק את תהליך חילון הקריאה בישראל. באופן מפתיע העבודות על תולדות הספר והמו"לות הישראלית מעטות. להוציא עבודותיה החשובות של זוהר שביט על העברת מרכז המו"לות העברית העולמית לארץ בשנות העשרים של המאה העשרים, אין כמעט עבודות על תולדות הספר והקריאה.

להערכתנו חקר התפתחות הקריאה וחילונה בישראל צריך להביא בחשבון לא רק את תעשיית הספר אלא בעיקר את תעשיית העיתונות בארץ. החל בסוף המאה ה-19 הפכה העברית לשפת קריאה בעיקר בזכות הופעתה הסדירה מעל דפי העיתון. זוהי ביסודה האסטרטגיה של אליעזר בן-יהודה, שהוציא לאור עיתון, "הצבי", כדי להפוך את העברית לשפת יום יום המטפלת בנושאים חילוניים ואינה בוחלת אף בענייני סקס, פשע ואסונות כדי לחלץ את השפה. יתרה מזאת: העיתון העברי של בן-יהודה היה כלי מרכזי להפצת הספר, שכן בדפיו אפשר היה למצוא פרסום בהמשכים של ספרים מתורגמים של ויקטור הוגו, של אמיל זולא, של אלפונס דודה ושל אחרים. פירוק הספר לפרקים ויצירת אפקט מתח והשהיה היו כלים מרכזיים לקידום הפרקטיקה של קריאת העברית בישראל.

ראוי לציין שמן הבחינה המתודולוגית, לאורך כל הספר בחנו אדוני ונוסק את תופעת הקריאה באמצעות המתודה הכמותית המבוססת על סקרים. לצד גישה כמותית זו ראוי היה להשתמש גם בטכניקות איכותניות. כך לדוגמה, לחקר התפתחות הקריאה בארץ מצויים מקורות רבים, בעיקר עדויות ראיה, שחלקן אף פורסם בעיתונות התקופה. עדויות אלה תיארו בפירוט כיצד איכרי ראשון לציזון או תושבי שכונת נווה צדק קראו בתחילת המאה העשרים ספרים ועיתונים. המקורות המצויים בידינו מראים שבתחילת המאה הייתה עדיין שכיחה בארץ תופעת הקריאה בקול רם של ספרים ושל עיתונים בבית, ברחוב ובמועדוני תרבות שונים. תופעה זו נמשכה גם בתקופת המנדט.

גם טענת המחברים בפרק השני כאילו אפשר לאפיין את קבוצת הקוראים העבריים בארץ לפני 1948 כקהילה הומוגנית השעונה על אידאולוגיה לאומית משותפת היוצרת מעין "קהילה מדומיינת", בניגוד לימינו, שבהם קהילת הקוראים נמצאת בסימן פירוק והשתנות, איננה מדויקת. למעשה כבר בשנות העשרים היו קהילות קוראים סקטוראליות בשל תהליך השתלטותן של המפלגות הן על עיתונים הן על הוצאות ספרים. עובדה זו גרמה לקורא של מפא"י להימנע מקריאת טקסטים המזוהים עם המפלגה הרוויזיוניסטית, לדוגמה. היעלמות העיתונות והמו"לות המפלגתית דווקא היא שצמצמה את "גטאות" הקוראים וגרמה, באמצעות עיתונים כמו "ידיעות אחרונות", ליצירת קהילת קוראים עברית לאומית בשנות השבעים עד התשעים.

בפרקים הבאים המחברים בוחנים את הקשר בין הקריאה ובין משתנים דמוגרפיים, כמו השכלה, מעמד סוציו-אקונומי, מגדר, גיל, מוצא אתני, דתיות, ובודקים כיצד הם משפיעים על תדירות הקריאה מכאן ועל ההעדפות ביחס לשפת הקריאה, לז'אנרים, למורכבותם של תוכני הקריאה וכדומה מכאן. המחברים עושים כאמור שימוש במתודה כמותית, השעונה על סקרים שנערכו בישראל החל ב-1970.

המחברים ממיינים בפרק השלישי את הקוראים על פי הקריטריונים הבאים: מגדר, גיל, שנות לימוד, דתיות ושיוך עדתי. שאלונים אלה מובילים למסקנה ידועה מראש: נשים קוראות ספרים יותר מגברים, אבל גברים קוראים עיתונים יותר מהן; מבוגרים קוראים יותר מצעירים; עשירים – יותר מעניים; משכילים – יותר מחסרי השכלה; אשכנזים – יותר מספרדים. אבל אצל ילידי הארץ בעלי השכלה תיכונית אין הבדל עדתי. בראש סולם הקוראים עומדים ילידי אירופה, אחריהם ילידי הארץ, ובמקום השלישי ילידי ארצות המזרח. בפרספקטיבה בין-לאומית אחוז קוראי הספרים בארץ גבוה מזה שבארצות הברית ובחלק ממדינות אירופה. גם אחוז קוראי העיתונים גבוה, בניגוד לאחוז נמוך יחסית של קוראי כתבי עת. גורם נוסף המעצב את דפוסי הקריאה בישראל הוא תהליכי חברות ה"הון התרבותי", בלשונו של בורדייה, והוא נתפס כגורם מרכזי המגדיר את תדירות הקריאה של הקהל הישראלי. מגמה סטטיסטית כוללת זו לא השתנתה, לטענת המחברים, בשנות התשעים למרות התעצמות התקשורת האלקטרונית והאינטרנט.

המחברים יכלו לעשות שימוש בקריטריונים נוספים לאפיון הקורא, כמו הקריטריון קריאה אינטנסיבית מול קריאה אקסטנסיבית. אמנם אנו לומדים מנתונים על אחוז גבוה של קוראי ספרים ועיתונים בארץ, אבל איננו יודעים כיצד מתמודד הקורא עם הטקסט: האם הוא קורא לאט ולעומק וחוזר לספר או לעיתון לקריאה חוזרת, או האם קריאתו מהירה, שטחית ומדפדפת? מה נשאר לו מן הקריאה? האם הוא חוזר לדון בתוכני הקריאה או מוחק תכנים אלה מזיכרונו כדי לפנות מקום לתכנים חדשים?

ראוי לציין שגם בפרקים אלו המחברים משתמשים בטרימינולוגיה של בורדייה, כמו "שדה ספרותי", "הון תרבותי" וכדומה, אולם נשאלת השאלה אם מעבר לטרימינולוגיה הם מיישמים בפועל את מתודת בורדייה במחקריהם. אמנם מתודת המחקר של בורדייה לא שללה שימוש בשאלונים סטטיסטיים, אבל עיקר העבודה של בורדייה ותלמידיו (לדוגמה, העבודות של ברנרד להיר [Lahirel]) הוא מחקרי שטח אתנולוגיים שבחנו, במרחב פיזי נתון לאורך זמן באמצעות תצפית ישירה ובאמצעות ראיונות וניתוח, עדויות כתובות בדבר הפרקטיקה התרבותית. אמנם

המחברים מקדישים לעדויות אישיות שני עמודים בפרק הרביעי, אבל זו סקירה קצרה מדי וחסרת ממד אתנולוגי.

האם הצליחו המחברים בכללו של דבר להציג את ייחודיותה של תרבות הקריאה בישראל? התשובה לשאלה זו מורכבת. להערכתנו בחלק ההיסטורי של הספר לא הצליחו המחברים לעמוד על תופעה ייחודית במעשה הקריאה הישראלי בשל מספרם המועט של מחקרים בנושא ובשל היעדר התייחסות מספקת למחקרים דומים שעסקו בקהילות הקוראים באירופה. גם בפרקים הבאים מתקשים המחברים לנמק ולהוכיח את הייחודיות של קהל הקוראים ואת פרקטיקות הקריאה בישראל. אמנם הם מצביעים על חשיבותם של ההשכלה ושל ההון התרבותי ככלים מגדירי קריאה, אבל תופעה זו היא בעלת מאפיינים אוניברסליים. גם הטענה שהיהודי החילוני קורא בעברית, שהעולה מחבר המדינות מעדיף רוסית, ושהאזרח הערבי קורא בערבית – אין בה כל חידוש וכל ייחוד. תופעות דומות מתקיימות בחברות רבות אחרות, כמו ארצות הברית, אנגליה או קנדה, ובמקביל הן מתפשטות גם בחברות בעלות מסורת חד-תרבותית, כמו צרפת.

העובדה שאקט הקריאה עונה הן על צרכים אישיים-פסיכולוגיים של הקורא הן על צרכים חברתיים – גם היא איננה חדשה. עם זאת מעוררת תהיות הטענה שאקט הקריאה של הספר מחזק זהות קהילתית-יהודית, שקריאת עיתון מחזק זהות ישראלית, ואילו הטלוויזיה והאינטרנט מחזקים זהות גלובלית. טענה זו, המושפעת מטענות דומות של האסכולה הדטרמיניסטית-טכנולוגית (מקלוהן, פוסטמן), דורשת הרחבה והסבר. אולם המחברים, הנשענים על סקרים כמותיים, אינם מצליחים להסביר באמצעותם מדוע הספר מחזק סוג אחד של זהות, ואילו העיתון מחזק סוג אחר. האם תופעה זו נובעת מטבעם השונה של ערוצי התקשורת המכתיבים שימוש באסטרטגיה תקשורתית שונה? יתרה מזאת: לאורך כל הספר המחברים אינם מנסים כלל להסביר אם קיים שוני בדפוסי הקריאה של אמצעי התקשורת השונים. האם אופיו החד-פעמי של הספר מצד אחד וארגון הטקסט בצורה לינארית-אנלוגית מצד אחר מחוללים דפוס קריאה שונה מזה של העיתון, שהוא מוצר רב-פעמי המארגן לקריאה דיגיטלית והמשכית-סדרתית בזמן?

המסקנה הסופית של המחברים היא כאמור אופטימית. למרות המהפכה הטכנולוגית ויצירת חברה רב-ערוצית הנשלטת במדיה החזותיים, שומרת תרבות הכתב על כוחה. טענה זו, הנתמכת בסקרים, נותרת בלתי מוסברת. כיצד ייתכן שתרבות קריאת הספר והעיתון נותרה יציבה בשלושים השנים האחרונות למרות המהפכה הטכנולוגית מכאן ושקיעת כוחה של העיתונות המודפסת והספר מכאן? האם למהפכת הטלוויזיה הרב-ערוצית ולאינטרנט אין כל השפעה על תרבות הקריאה? כאן חולשתה של מתודת הסקרים ככלי הסברי. להערכתנו, בגלל שימוש היתר שעשו המחברים במתודת השאלונים הסטטיסטיים ובגלל השימוש המועט

מדי שעשו במתודה האיכותנית נותרה תופעת הקריאה בימינו בישראל מתוארת ומוסברת בספר זה בצורה חלקית בלבד.

רשימת המקורות

אלידע, ע' (1999), אסכולת "האנאל" ותרבות הספר, בתוך: ר' כהן וי' מאל (עורכים), ספרות והיסטוריה, ירושלים: החברה ההיסטורית – זלמן שז"ר, עמ' 299-323.

Febvre, L. & Martin, H. J. (1958). *L'apparition du livre*. Paris: Albin Michel.